

Kirjandusõpe nõukogude koolis

MAARJA VAINO

Kirjandusajalugu käsitleb enamjaolt kirjanike isikuid, teoste ilmumisega seonduvat ning kirjanduslikke tähtsündmusi. Olemas on ka Katrin Raidi (2002) ja Sirje Oleski (2022) monograafiad Eesti Kirjanike Liidu ajaloost, mis valgustavad kirjanduse tähtsaima organisatsiooni n-ö bürokraatlikku poolt. Senini on põhjalikumalt uurimata kirjandusloo see tahk, mis puudutab kirjandusõpet koolides.

Ilmunud on küll Katrin Kalamees-Ruubeli doktoritöö „Eesti keele ja kirjandusõpetuse roll eesti õppekeelega üldhariduskooli õppekavas 1917–2014. Ajaloolis-analüütiline käsitus” (2014), mis on inspireerinud siinset artiklit. Kalamees-Ruubel (2014: 11) nendib samuti, et eesti keele ja kirjanduse rolli üldhariduses ei ole vastavate dokumentide (eeskätt õppekavade) põhjal seni kuigivõrd uuritud.

Käsitlemata on ka keele ja kirjanduse õpetajate koolitamine, millest on põgusalt kirjutanud vaid Maia Rõigas (2006). Stalinismiaegseid kirjandusõpikuid on analüüsinud Karin Veski ja Anu Raudsepp (2015).

Käesolev artikkel võtab vaatluse alla kirjanduse õppekavade muudatused Nõukogude okupatsiooni ajal. Käsitlen õppekavade sisu, ideoloogilist konteksti ja kirjandustundide arvu. Materjali hulga tõttu piirdun artiklis teema kaardistamisega: kas ja kuidas muutusid ideoloogilised rõhuasetused eri perioodidel (stalinism, sula, stagnatsioon); millises mahulises vahekorras käsitleti kirjanduse õppekavades vene (nõukogude) ja eesti autoreid; milliseid haridussüsteemi paradokse võiks kätkeada kirjandus kui kindlate töökspidamiste väljendamist võimaldav õppeaine? Artikli eesmärk ei ole nendele küsimustele ammendavalt vastata, pigem on tegu sissejuhatava vaatega ENSV kooli eesti kirjanduse õppekavadega seotud materjalile.

Kirjandustunde, nagu teisi ainetunde, reguleerisid (ja reguleerivad ka tänapäeval) õppekavad, mis panid paika kohustuslikud ained ning nende õpetamise sisu ja mahu igas klassis. Neid omakorda reguleerisid ja kontrollisid ENSV-s parteiorganid: Eesti NSV haridusministeerium, mis allus EKP keskkomiteele, samuti parteikomiteedele allunud täitevkomiteede haridusosakonnad ja koolid. (Raudsepp 2005: 8)

Õppekavad on dokumendid, mis sõnastavad ja täpsustavad riigi hariduslikke ja kasvatuslikke eesmärke. Seetõttu on öeldud ka, et riigi põhiseaduse järel on need tähtsuselt teisel kohal, sest need määravad elanikkonna hariduse suuna(d) ning vormivad noorte vaimsust. Nõnda pole ime, et sõjaeelse eesti kooli lammutamine oli nõukogude võimu üks eesmärke.

1945. aastal oli Eestis umbes tuhat kooli ühtekokku üle saja tuhande õpilasega. Valdav osa neist oli ühe õppekeelega, st eestikeelseid, venekeelseid koole oli 20 ja üheksa kooli olid kahe õppekeelega. „EKP KK võttis erilise tähelepanu alla õpetajate ettevalmistamise, paigutamise ja pideva „kasvatamise”, mis oli pleenumitel ja büroo istungitel püsivalt päevakorras.” (Karjahärm, Sirk 2007: 308–309)

Eduard Väari (2001: 29) kirjeldab, kuidas 1945. aasta teisel poolel asendati koolides direktoreid ja õpetajaid, samuti vaadati ülikoolides karmilt üle kõikide õppejõudude – ka oletatav – meelsus.

Nendel aastatel tabasid teadlasi ja pedagooge pidevad kampaaniad ja ümberhindamised. [...] 1948. a teisest poolest algas äge kampaania humanitaarteadlaskonna vastu nii ajakirjanduses kui ka õppeasutustes. [...] Paljastamiskoosolekuid korraldasid parteiorganisatsioonid, paljastajad värvati koosolekute ettevalmistamise käigus, paljastada võis igaüks ka spontaanselt kas enese päästmiseks või hea maine saavutamiseks. (Väari 2001: 30–31)

Aastail 1946–1950 lahkus töölt üle 4000 õpetaja kas omal soovil, nad vallandati või suunati teisele kohale (Karjahärm, Sirk 2007: 312).

Peale inimeste, st pedagoogilise kaadri, kujundati ümber nn meelsusaineid (õpilase mõttemaailma ja meelelaadi vormivad õppeained), mille alla kuulusid ajalugu ja kirjandus. Stalin isiklikult pööras ajalooõpetusele määratult suurt tähelepanu, mistõttu oli see koolis erilise surve all. Ajalooõpetuse sisu ülekirjutamisele, Nõukogude okupatsiooni eri perioodide ideoloogilistele rõhuasetustele jm on pühendanud oma doktoritöö Anu Raudsepp (2005), seega olgu siinses artiklis lihtsalt märgitud, et ajalugu ning kirjandus olid nõukogude koolis sarnase ideoloogilise tähendusväljaga.

Kirjandusel oli eriline roll kommunistlike noorte ja uue inimese kasvatamisel, nagu selle sõnastas Nigol Andresen ÜK(b)P KK 14. augusti 1946. aasta otsuse valguses:

Nõukogude kirjanikud ja kõik meie ideoloogilised töötajad on seatud praegu eesmisele tuleliinile, sest rahuliku arenemise tingimustes ei kahane, vaid vastupidi suurenevad ideoloogilise rinde ja esijoones kirjanduse ülesanded. Rahvas, riik ja partei tahavad mitte kirjanduse eemaldumist kaasajast, vaid kirjanduse aktiivset sissetungimist nõukogude elu kõigisse aladesse. Bolševikud hindavad kirjandust kõrgelt, näevad selgelt tema suurt ajaloolist missiooni ja osatähtsust rahva moraalse ja poliitilise ühtsuse kindlustamisel, rahva koondamisel ja kasvatamisel. (Andresen 1946: 638b)

Nõukogude Eesti intelligentsi esimesel kongressil (1945) tehti üheselt selgeks, et kõigil tuleb valida pool:

[...] „võtta seisukoht, määrata kindlaks oma positsioon nii nüüd käimasolevate võitluste päevil kui ka tulevikus (kui ta seda seni pole teinud)”. [...] Eesti kultuuri raudvara hulka tuleb arvata [...] selliste kandvate kujude, nagu Kreutzwald, Koidula, Veske, Carl Robert Jakobson, Vilde, Tammsaare, Juhan Liiv ja paljud teised [...] loomingu. [...] Eesti rahva kultuuripärandist tuleb aga kõrvale heita kõik see, mis seal on tagurlikku, kodanlik-natsionalistlikku, mis ei sobi meie ühiskonnale, on pidurdav ja segav tema arengule. (Kärner 1945: 149, 152)

See tähendas terade sõkaldest eraldamist ka kultuuripärandi hindamisel, seda nii elavate kirjanike kui ka kirjandusklassikaga seoses. Tekkisid raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuuluvate väljaannete nimekirjad, terve hulga autorite looming paigutati avalikkuse eest suletud erifondi, raamatuid hävitati, pagulusse põgenenud autorite looming oli aastakümneteks täielikult keelatud jne. Hiljem selgus, et ka aktsepteeritud klassikute „integreerimine” nõukogude raudvara hulka ei läinud probleemideta. Olen põhjalikumalt vaadelnud vahetult enne okupatsiooni elavate hulgast lahkunud A. H. Tammsaare teekonda nõukogude klassikuks (Vaino 2011). Tammsaare oli liigitatud küll nn progressiivsete klassikute hulka, kuid 1940. aastate teisel poolel oli suhtumine temasse äärmiselt ettevaatlik. Tammsaare käsitlemiseks puudus selge mudel, teda mainiti artiklites ja sõnavõttudes esialgu pigem kõrvallauses, kuni leiti sobiv ideoloogiline raamistik, millesse kirjaniku looming suruda. Samasugune ideoloogiliselt õige tõlgendamine tabas kogu seda sõjajärgset kirjandust, mis nõukogude ajal jäi lubatuks. Klassikute loomingut üritati nõnda rakendada kommunismi ehitamise teenistusse, sest: „Parte VIII kongressil viitas seltsimees Stalin uue, rahvaliku, sotsialistliku intelligentsi võrsumisele kui ühele kultuurirevolutsiooni kõige tähtsamale tulemusele” (Golant 1949: 594). Kirjandustunnid pidid olema selle võrsumise pandiks.

Üleminek nõukogude süsteemi

Nõukoguliku õppekava kasutuselevõtt ei käinud siiski üleöö. Okupatsiooni esimesel aastal ja Eesti taasokupeerimise alguses toimus õppetöö nn üleminekuplaani alusel, mis tugines Vene NFSV õppekavale. Eesti hariduselu kohandati Vene NFSV hariduspoliitika eesmärkidele vastavaks järk-järgult aastatel 1944–1953. Eestis säilisid ka erisused: 1946. aastal jäi kehtima 11-klassiline keskharidus (mujal NSV Liidus oli keskharidus 10-klassiline), põhjenduseks see, et oleks võimalik rohkem vene keelt õpetada. 1948. aasta septembriks koostati vastavalt ÜK(b)P direktiividele kõikides ainetes uued programmid, mis olid varasematega võrreldes ideologiseeritumad. (Raudsepp 2005: 19–20)

1946. aasta õppekava „Eesti keel. Kirjandusõpetus” paistab silma selle poolest, et selles on eraldi käsitlusainena veel arbujad ning Tuglase impressionistlik-sümbolistlik looming. Samal ajal on õppekavas paika pandud kirjanduse õpetamise ülesanded, mis vähesel määral muutuvate rõhuasetustega korduvad järgmistes õppekavade seletuskirjades.

Kirjandus liigitati ühe tähtsaima õppeaine alla, et saavutada „kasvava põlve kommunistlik kasvatus”. Anti suunised:

[---] kommunistlik sihipeeldikkus peab väljenduma juba õpilaste tutvustamises nii kirjaniku elulooga [---] ja autori püüdluste õiges marksistlik-leninistlikus avastamises.

Õpetaja osaku alla kriipsutada teose olulisemaid ja tähtsamaid momente, esile kutsuda kindlat suhtumist sündmustesse ja tegutsevaise isikutesse. [---] Tuleb kasu-

tada kirjandust õpilaste kasvatuses võimsa vahendina. Õppekava kasutab rahvaluulet ja kunstluulet kommunistliku kasvatuses eesmärgiga [---]. (EPAM, ÕK 1946: 14–15)

Algkoolide õppekava seletuskirja esimene lõik sätestas ühemõtteliselt: „Rohkem kui ükski teine õppeaine suudab emakeel õpilast mõjutada tema arenemisteel teadlikuks, algatusvõimeliseks ja ustavaks Nõukogude Liidu kodanikuks, nõukogude patrioodiks” (EPAM, ÕK 1946: 3).

Keskoolile mõeldud õppekava seletuskirjale on lisatud tsitaat Stalinilt: „Ilukirjandus oma sisu ideelise rikkusega ja monumentaalsete kujudega on kommunistliku kasvatuses suurepäraseks vahendiks. „Kirjanikud on inimhinge insenerid”, see sm. Stalini ütlus osutab sõnakunsti erakordsele tähtsusele kasvatuses.” (EPAM, ÕK 1946: 29)

Metodoloogiliselt anti õpetajatele juhiseid järgmiste põhialustena:

1. Ajaloolisuse (historismi) printsiip. Selle eesmärk oli kohandada kirjanduse käsitus ajalooteadusest lähtuva hinnanguga, teha selgeks, „keda teenisid kirjaniku ideed, kas need soodustasid vana või uut, kas need hõlbustavad või pidurdavad elu arengut. Kindlaks määrata kirjaniku suhe ajastuga, otsides üles ta koht klassivõitluses – see on keeruline analüüs. Parimaks vahendiks siin on Lenini teooria kajastusest.”¹

2. Rahvalikkuse printsiip. „Kirjaniku rahvalikkus ei väljendu käsitledava aine valikus ega sõnades, vaid tema loomingu vaimus, mõtete ja tunnete viisis ja lähtekohas. Rahvalikuks võime nimetada kirjanikku, kelle teosed teenivad rahvamasside vabastamist, soodustavad nende võitlust parema tuleviku eest. Kõneldes kirjanduse rahvalikkusest, tuleb avastada ka tema seost rahvaluulega. Sellele tähtsale seigale on eriti Gorki sageli osutanud.”

3. Realismi printsiip. „Jälgides kirjanduse arenemise protsessi ja võrreldes üksikuid perioode, on õpetajal võimalus kujukalt näidata kirjanduse määratu suurt osa rahvaste vabastamise võitlustes, kirjanduse ideelist sügavust, rahvalikkust, võitlust pärisorjuse, isevalitsuse, despotismi, poliitilise bürokraatlikkuse, fašismi ja iga suguse rõhumise vastu. Inimese vabaduse, isiku ja tema õiguste kaitse, sügav humanism ja ideeline küllastus, mis peitub teoses, tuleb õpilasele realistlikult tajutavaks teha.”

4. Klassikalise kirjanduse hindamise printsiip. „Uutes tingimustes kõlavad mineviku kirjandustooted teisiti. Nad aitavad meil luua uut inimest, kasvatada noortesotsialistlikku humanismi, ideelisust, armastust ja ustavust kodumaa ja rahva vastu, ennastalgavust oma sotsialistliku kodumaa valveks ja kaitseks. Minevikku peab õppima ja ümber hindama meie vaatepunktist.” (EPAM, ÕK 1946: 30–33)

Kirjanikest sai 1946. aasta õppekavas suurimat tähelepanu Eduard Vilde, kelle loomingut käsitlemiseks oli ette nähtud 15 tundi, ning Gorki ja Puškin, kumma-

¹ Selle all on mõeldud Lenini peegeldusteooriat, mida Oskar Urgart (1949: 13) kirjeldab järgmiselt: „Ja kui meie ees on tööpoolest suur kunstnik, siis pidi ta oma teostes peegeldama kas või mõningaid revolutsiooni olulistest külgedest.” Tolstoi ei suutnud revolutsiooni mõista, kuid sellest hoolimata nimetas Lenin teda „Vene revolutsiooni peegliks”. [---] Lenini poolt teostatud Leo Tolstoi loomingu analüüsist [---] kasvas välja nn. peegeldusteooria, mis on saanud aluseks kogu kirjandusloo marksistlikule ümberhindamisele.”

legi mõeldud 11 tundi (seda meie mõistes põhikoolis). Eesti klassikutest sai kõige mugavamalt paigutada klassivõitluse ja marksistliku ideoloogia konteksti just Vilde looming, sest ta oli maailmavaatelt sotsialist. Samal 1946. aastal avati Kadriorus Eduard Vilde Memoriaalmuuseum, mis omakorda kinnitas Vilde tähtsust kriitilise realismi klassikuna. Muuseumi külastatavus oli märkimisväärne, sealjuures oli oluline sihtrühm kooliõpilased, kes moodustasidki suure osa külastajatest.

1940. aastatel pandi paika ideoloogiline raamistik, mis mõistis kirjandust kui ennekõike meelsusainet. Selle kõrval käsitleti ka õpilaste vajadust õppida õigesti, teadlikult ja ilmekalt lugema ja kirjutama ning omandada oskus mõista kirjandusteoste ideelist olemust ja kunstilisi komponente (kujundeid, kompositsiooni, süžeed, keelt).

Kreutzwald ja sula

1954. aasta õppekavas toimusid nihked. Senisest rohkem rõhutati sõnu *demokraatia* ja *demokraatlik*: „XIX saj. 60.–80. aastate kirjanduse ülevaate teema käsitlemisel IX klassis langeb raskuspunkt demokraatliku rahvuskultuuri arendamise eest peetava võitluse selgitamisele, kusjuures näidatakse kahe kultuuri² olemasolu ja võitlusi [---]” (EPAM, ÕK 1954: 9).

Keskseks teemaks kujunesid Kreutzwald ja „Kalevipoeg”. Autori ja eepose käsitlemisele nähti ette aastateks silmapaistev arv tunde, mida toetasid kirjandusõpikud, kus sama teemat vaadeldi tänapäeva mõistes lausa monograafiliselt. Näiteks „Eesti kirjanduse õpik IX klassile” (esmatrükk 1957) avab Kreutzwaldi ja „Kalevipoega” ligi 60 leheküljel. Õpiku autorid Karl Mihkla ja Ülo Tedre olid tõelised asjatundjad, seega suur osa käsitlusest oli adekvaatne ja väärtuslik, vaatamata suunistele õppekavas: „Kreutzwaldi käsitlemisel ei tule unustada, et tema tööde ideestik on domineerivaks rõhumise vastu võitlemise ja rahvaste sõpruse idee” (EPAM, ÕK 1954: 9). Ning: „Kõneldes Kreutzwaldi hindamisest tänapäeval ei tule õpetajal unustada [---], et Kreutzwaldi juubel kujunes nõukogude rahvaste sõpruse hiilgavaks demonstratsiooniks” (EPAM, ÕK 1954: 10).

Tõepoolest on õpikus eraldi alaosa Kreutzwaldi maailmavaatetest ja ühiskondlikust tegevusest ning selles toonitatakse, et arstiks õppides omandas kirjanik loodusteadusel rajaneva maailmavaate. Aga sealsamas võib lugeda ootamatuid avaldusi: „Kreutzwald oli t õ e l i n e p a t r i o o t ja pidas ennast uhkusega eestlaseks. Astudes välja ümberrahvustamise püüete vastu, kirjutas ta rahvaraamatus „Sipelgas” II: „Ja mis sest viga on, kui üks eestlane saksa keelt õpib ja tudeeritud mehiks saab; aga

² „Kunsti klassiiseloому sidus Lenin õpetusega kahest kultuurist. Ei ole olemas ühtset rahvuslikku kultuuri ega kirjandust. Igas rahvuslikus kultuuris on kaks kultuuri: valitsev, st majanduslikult valitseva klassi (kodanluse) kultuur, ning kas või väljaarenemata kujul demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri elemendid. Lenin ütleb otse: rahvusliku kultuuri loosung on kodanluse poliitiline pettus. Liberaalkodanlik rahvuslus varjab selle loosungi taha kunsti klassiiseloому ning rahvuskultuuri kui terviku kaitsmine on kodanlik natsionalism. Mitteklassiline kirjandus on Lenini järgi võimalik alles sotsialistlikus klassideta ühiskonnas.” (Hennoste 2022: 220)

tema peab oma südames sugurahva vastu tr u u k s j ä ä m a [---].” (Mihkla, Tedre 1963: 143–144; tsitaatide sõrendused õpikust.)

Sellest tsitaadist ja „Kalevipojale” pühendatud tundide arvust (igal õppeaastal keskmiselt 11–16 akadeemilist tundi) ilmneb nõukogude õppekavadele iseloomulik paradoks. Nimelt said õpetajad kirjandustundi kui meelsusainet kasutada ka rahvusliku materjali käsitlemiseks, eriti kui nad rõhutasid soovitud lähenemisviise, näiteks kirjanike võitlust baltisakslusega (Vilde, Luts, Särgava).

Eesti kirjanduse mahud õppekavas hakkasid kasvama siiski alles sulaajal. 1940.–1950. aastatel on enim tunde eraldatud nõukogude klassikute käsitlemiseks. Ainuüksi nõukogude kirjanduse arengu põhiküsimuste arutamiseks on ette nähtud 10 akadeemilist tundi. 1946. aasta õppekavas on Tolstoile määratud 12 ja Gorkile 11 tundi, Tuglasele ainult neli, Ernst Enno nimi on aga üldse punase pliiatsiga maha tõmmatud. Vilde hiilgab siiski sealsamas õppekavas 15 tunniga ning ka Tammsaare on esialgu heas positsioonis 11 tunniga.

1954. aastal on kirjandusõppes ette nähtud vene kirjanduse käsitlemiseks 38 tundi, „koodanliku” Eesti kirjanduse käsitlemiseks 18 tundi.

1955. aastal on erinevatel kooliastmetel vahekorrad järgmised:

8. klassis 65 tundi vene kirjandust, 22 tundi eesti kirjandust;

9. klassis 61 tundi vene kirjandust, 28 tundi eesti kirjandust;

10. klassis 41 tundi vene kirjandust, 67 tundi eesti kirjandust;

11. klassis 74 tundi vene kirjandust, 37 tundi eesti kirjandust.

Kogu nõukogude perioodil oli kirjandustundide hulk suur: sõltuvalt kooliastmest 80–140 akadeemilist tundi aastas, selle erinevusega, et põhikoolis käsitleti kogu kirjandust (eesti, vene, väliskirjandus) koos, gümnaasiumis oli eesti kirjandus eraldiseisev aine. Võrdluseks praeguse ajaga: gümnaasiumis on kohustuslikud 6 kirjanduskursust, ühe kursuse tundide arv on 35 tundi, mis teeb 210 akadeemilist tundi kirjandusõpet kolme aasta peale kokku.

1956. aasta veebruaris pidas Nikita Hruštšov NLKP XX kongressil ettekande Stalini isikukultusest ja selle tagajärgedest. Ettekanne leevendas hirmuõhkkonda, isikukultus asendus parteikultusega. Ka 1956. aasta õppekavas oli Stalini asemel keskel kohal partei: „Ilukirjandus on elu tunnetamise allikaks ja õpilaste ideelise ning moraalse kasvatus, nende maailmavaate ja iseloomu kujundamise võimaks vahendiks. // Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei on korduvalt rõhutanud ilukirjanduse tohutut tähtsust rahva hariduse ja kasvatusel alal.” (EPAM, ÕK 1956: 3)

Vahekorrad olid endised: vene kirjandust 50 tundi, eesti kirjandust 28 tundi, jälle erinevusega 10. klassis, kus eesti kirjandust oli 70 tundi, millest 19 läks Vildele (1957. aastast 18), Tammsaare sai 16 tundi.

Eestimaa Kommunistliku Partei X kongressil 1958. aastal jõuti järeldusele, et senised eesmärgid ja suunised õppekavades ei ole vilja kandnud. Eestis antav haridus langes kriitika alla. Nõuti noorte ideoloogilise kasvatamise tõhustamist, rõhutasid ühiskonnateaduste, kirjandus-, kunsti- ja ajalootundide tähtsust. Efekttiivse ideoloogilise kasvatuselise meetodina hakati propageerima internaatkooli, mida ajavahemikus 1956–1968 rajati kokku 30 (13 üldtüüpi internaatkooli, neli sanatoorset kooli ja 13 eriinternaatkooli, peamiselt tervisehäiretega lastele) (Elango 1968: 78).

Seniseid eesmärke ei olnud suudetud täita loodetud mahus ja tempos tõenäoliselt ka seetõttu, et Eestis kehtis eriline olukord: paljud aineõpikud ning töövihikud olid kirjutatud kohalikud autorid. 1952/1953. õppeaastal oli 115 õpikust Eestis koostatud 45 (laulik, eesti keele ja kirjanduse, keemia jt õpikud). 1956. aasta märtsis soovitas Eesti NSV Haridusministeeriumi parteiorganisatsioon suurendada Eestiga seotud õppeainete (eesti keele ja kirjanduse, Eesti geograafia ja ajaloo) osakaalu ja rõhutas originaalõpikute kirjutamise vajadust (Raudsepp 2005: 29).

Sulaajal tuldi välja ajalooõpetuse ümberkorraldamiskavaga. Selle eesmärk oli niisugune ideeline kasvatustöö, mis muudab kommunistliku moraali põhimõtted noore inimese isiklikeks veendumusteks.³ Rõhutama hakati internatsionalismi rolli kasvatustöös ja ka kirjandustundides. Kirjanduse õppekava oli jätkuvalt tihedalt seotud ajaloo õppeprogrammiga, et õpilased oleksid ajaloo ja ühiskondlik-poliitiliste sündmuste taustal võimelised „õigesti” mõistma teoste ideelist sisu. „Kirjanduse algkursus taotleb noorsoo kommunistliku maailmavaate, vaimse ja esteetilise palge kujundamist kommunismiehitaja moraalikoodeksi valgusel, mis on fikseeritud NLKP uues programmis” (EPAM, ÕK 1962: 3; originaali sõrendus).

Teiseks uuenduseks sai eluläheduse printsiip. Peale muude ideoloogiliste ülesannete pidi kirjandus noori ette valmistama eluks ja tööks kommunistlikus ühiskonnas. Selleks näisid 8-klassilises koolis kõige paremini sobivat jätkuvalt eepos „Kalevi poeg”, millele oli õppekavas ette nähtud 15 tundi, Vilde (15 tundi), Tammsaare (14 tundi), ja sisse oli pääsenud ka Tuglas 5 tunniga. Vene kirjanduse maht oli jätkuvalt kõrge: 123 tundi. (EPAM, ÕK 1963: 71–78)

1960. aastate alguse oluliseks uuenduseks oli kirjandustundidesse kõnearenduse toomine: fookusse tõsteti mõtete loogiline arendamine, väljendusrikas ja grammatiliselt õige sõnastus ning häälde, ladus esitus. Sellega paralleelselt nähti vajadust arendada mõtlemist: „Keel on lahutamatu seotud mõtlemisega ning õpilaste väljenduse kvaliteet oleneb nende mõtlemise arenemisest. Inimene, kelle mõtlemine on vähe arenenud, ei saa täpselt ja kavakindlalt oma mõtteid väljendada.” (EPAM, ÕK 1961: 29)

Selle suuna lisamise kõrval kordus kommunistliku maailmavaate põhimõte ning mõistagi kajastus see õpikutes, mis kirjutati tüüpilist nõukogude sõnavara ja retoorikat kasutades. Sellegipoolest oskasid nutikamad õpetajad materjalist välja noppida just mitteideoloogilise osa. Nõukogude ajal õpetajana töötanud Maire Eiert meenutab:

Õpetajatöös olen hilisematelgi aastatel kasutanud 1964. aastal välja antud „Eesti keele grammatikat IX–XI klassile”. Selle õpiku autorid on N. Remmel, J. Valgma [---] ja E. Riikojä. [---] meilt, õpetajatelt, omal ajal nõuti, et kontrolltöodes, etteütlustes, tundides oleks sees nõukogude suurmeeste ütlusi ja partei kongresside materjale. Selle nõudmise mõõdupuu kohaselt 1964. aasta eesti keele grammatika õpikut hinnates tuleb vaid imestada, kui vähe on selles nõukogude hõngu.

³ „Kommunistliku kasvatuse põhivaldkonnad olid internatsionalism, patriotism, ateism ja töökasvatus” (Raudsepp 2005: 36).

Õpik on konkreetne ja korrektne. 90 protsenti harjutustest koosneb ainult Eesti kirjanike lausetest alates Kr. J. Petersonist. Õpikus on ka Tuglas, kellest 1950ndatel ei räägitud.

Toodud punased laused on õpikus enamasti harjutuste algul. Ehk vist selleks, et silma paistaks ja oleks peibutuseks nõukogude kontrollijatele... (Eiert 2006)

1966. aastal võeti vastu hariduse uuendamist puudutav määrus, mille kohaselt tohtinuks vabariigi haridusministeerium edaspidi kinnitada vaid algõpetuse, kohaliku keele ja muusika ning Eesti ajaloo ja geograafia õpikud, põhiainetes pidid tulema kasutusele ühtsed õpikud, mille koostamine ja kinnitamine jäänuks NSV Liidu Haridusministeeriumi otsustada. Selle muutuse hoidis ära pikaajaline haridusminister Ferdinand Eisen, keda toetasid kirjanikud oma ühisavaldusega.⁴ Nii jäid kehtima kohapeal kirjutatud eesti kirjanduse õpikud, millel hoolimata nõukogulikust vormistusest oli oma väärtus Eesti-keskse ainese käsitlemisel koolides.

Tänu Eesti kooli ja õpetajaskonna traditsioonidele, samuti loovharitlaste ning haridusjuhtide (eeskätt kauaaegse haridusministri Ferdinand Eiseni) pingutustele õnnestus eestikeelses koolis säilitada kohalikku ja rahvuslikku eripära. See väljendus üldhariduskooli pikemas õppeajas (1958–1964/65 oli kogu NSV Liidus 11-aastane keskkool), koorilaulutraditsioonis ja õpilaste massilises osavõtus rahvuskultuuri üritustest, mida võib vaadelda õpilaste ja õpetajate passiivse vastupanuna, võib-olla ka selleaegse kooli ühe varjatud funktsioonina.

Nii stalinismi kui ka 1970. aastate lõpu uus-stalinistliku surve tingimustes jäi eesti keel ja kirjandus keskseks õppeaineks, emakeelset haridust pidasid nii õpilased kui lapsevanemad eestlaste loomulikuks õiguseks. (Karjahärm, Sirk 2007: 102)

Ühtsest nõukogude kultuurist perestroikani

NSV Liidus hakkas pärast uue põhiseaduse vastuvõtmist (1977) hoogu koguma uus venestamislaine, mis andis valusalt tunda just hariduse vallas. Tõsiseks muutus jutt eestikeelsete koolide kaotamisest, samuti leidis NSV Liidu haridusminister Mihhail Prokofjev, et eesti kirjandusele pühendatud tundide arv on liiga suur (Pilve 2013: 92).

22. detsembril 1978 võttis EKP KK büroo vastu otsuse, mis kohustas kõiki asutusi ja organisatsioone koolidest kolhoosideni parandama kakskeelsuse olukorda ja kindlustama kõikide töötajate vene keele oskuse „kasvava põlvkonna kommunistliku kasvatustöö nõuetele” vastaval tasemel. „Eesti koolides jõustus vene keele õpe lasteaias ja koolides alates esimesest klassist 1981. aastal.” (Pilve 2013: 92)

Kirjanduse õppekavas hakati senisest rohkem rõhutama ühtset nõukogude kultuuri, vennasrahvaste kirjanduse tundmise vajadust. Nõukogudeaegsed ainekavad olid väga rasked ja detailidest küllastatud. Liialt mahukate õppekavade probleemi

⁴ Põhjalikumalt kirjeldust õpikuteküsimuse laabumisest vt Raudsepp 2005: 41–46.

tõttu asuti 1980/1981. õppeaastast tööle korrigeeritud plaani alusel. Muutusena rõhutati ainetevaheliste seoste osatähtsust. (Kuusksalu 2014: 9)

Uuendusliku meetodina tutvustati kirjanduse seostamist teiste valdkondadega, eelkõige teatri ja filmikunsti, aga ka kujutava kunstiga. Ühtlasi said õpetajad rohkem vabadusi ise valida meetodeid, mille kaudu õpilastele kirjandust avada: „Isikupärase kirjandusemõistmise eeldusi on, et õpetaja ei dikteeri rangelt oma hoiakuid ja hinnanguid, oskuslikult toimides on õpilaste kirjandusemõistmist võimalik suunata nii, et jääks ruumi iseseisvale otsustusele, mis lähtuks õigest ideelis-poliitilisest läheneemisest teosele [---]” (EPAM, ÕK 1975: 23).

1976. aasta õppekavasse lisandus hulk kaasaegseid eesti kirjanikke, nagu Kaplinski, Rummo, Kross, Merilaas, Jüri Üdi, Artur Alliksaar. Filmilike kujundusvõtete rakendamise eeskujuna kirjanduses on näiteks Mati Undi „Võlg”, Rein Saluri „Mälu”, Arvo Valtoni „Kaheksa jaapanlannat” (EPAM, ÕK 1976: 11) – nende teoste autorid ei sobinud ühel või teisel moel nõukogulikku süsteemi. 1979. aasta õppekavas on kaasaegsete autoritena lisandunud Viivi Luik, Lehte Hainsalu, Aleksander Suuman, Andres Ehin (EPAM, ÕK 1979: 10).

Uuema kirjanduse õppekavasse toomise vajadust selgitati ka avalikkusele. Näiteks kirjeldas Hoide Sikk ajakirjas Nõukogude Kool põhjalikult seda, miks uuema kirjanduse tutvustamisele ja selle üle arutlemisele, samuti teatri- ja filmiõpetusele eraldatakse kokku 30 tundi:

11. klassis, kus programmi põhisisuks on nõukogude kirjandus, hõlmab nüüdisaegne periood ligi poole kogu kursuse mahust. [---] Inimese koht ühiskonnas, tema vahetõde kollektiiviga, perekonnaga, sõpradega, kohuse- ja vastutustunne, ausus, siirus, usaldus, põhimõttekindlus – need ja mitmed teised moraaliprobleemid peaksid nüüdiskirjanduse käsitluses olulise koha leidma. Niisama tänuväärt materjali pakub uuem kirjandus internatsionalistlikuks kasvatustööks, olgu siis rahvuskirjandusse kätkevad rahvaste sõpruse ja vendluse ideestiku või vennaskirjanduste paremate näidete kavva võtmise kaudu. [---] Moodustades kirjandusloolise arenguprotsessi viimase etapi, võimaldab praegusaegne kirjandus teha kokkuvõtvaid üldistusi kirjanduse kui kunstiliigi järjepidevast arengust, leida seoseid ja võrdlusujooni nii varasemate kui ka tänapäevaste kirjandusvoolude ja stiililaadidega. (Sikk 1975: 20–21)

Sealsamas on esitatud mahukas näidisnimekiri, milliseid kaasaegseid autoreid ja teoseid käsitleda:

1. Suure Isamaasõja vastupeegeldusi nüüdisaegses nõukogude kirjanduses (P. Kuusberg „Südasuvel” või „Üks öö”, E. Vetemaa „Väike reekviem suupillile”, A. Beekman „Kartulikuljused”, Ü. Tuulik „Sõja jalus”, K. Simonov „Sõduriks ei sünnita”, J. Bondarev „Kuum lumi”, V. Bõkov „Sotnikov”, J. Semperi, D. Vaarandi, U. Lahe, V. Beekmani jt. värse).

2. Inimesekontseptsioon nüüdiskirjanduses (M. Traat „Tants aurukatla ümber” või „Pommeri aed”, P. Kuusberg „Naeratus”, J. Smuul „Muhu monoloogid”, J. Kross „Kolme katku vahel” või novelle kogust „Klio silma all”, E. Vetemaa „Õhtusöök viiele”)

T. Aitmatov „Valge laev”, N. Dubov „Jooksik”, A. Sanga, J. Krossi, R. Parve, U. Lahe jt. värse).

3. Kirjanduslike eakaaslaste otsingud ja püüdlused (A. Beekman „Vanad lapsed”, P. Kuusberg „Südasuvel”, M. Traat „Irdinimene”, M. Saat „Katastroof”, E. Rannet „Kriminaaltango”, V. Tendrjakov „Kevadviretused”, S. Saltenis „Pähklileib”, M. Undi, A. Valtoni, T. Kallase jt. novelle ja jutustusi, P.-E. Rummo, R. Rimmeli, J. Üdi jt. värse). (Sikk 1975: 22)

Uuenduslikkust ei püütud ainult autorkonna värskendamisega, vaid ka rõhuasetuse muutmisega. Keskkooli kirjandusõpetuses nihutati rõhuasetust kirjandusloopealt rohkem kirjandusele kui esteetilisele nähtusele (Kopso 1975: 27).

Tuleb siiski tõdeda, et juurdunud oli faktikeskne lähenemine ning kuna õpetajakond oli küllaltki ettevaatlik, jäädi pigem faktide juurde, mida oli raskem „vääralt” esitada.

Kirjanduse 1981. aasta õppekavas on tsiteeritud Brežnevit: „Mis tahes teose ühiskondliku tähtsuse hindamise peamiseks kriteeriumiks on arusaadavalt olnud ja on selle ideeline suunitlus” (EPAM, ÕK 1981: 3). IV–V klassis oli vene ja eesti autoreid enam-vähem pooleks, sealjuures oli taas kasvanud klassika osakaal. VII klassis oli ette nähtud 65 tundi + 5 tundi kordamiseks ehk „Lugemismeenuetusteks eelmistest aastatest”, kus kõrvuti tuli lugeda Mats Traadi, Aleksandr Puškini, Friedebert Tuglase ja Aleksandr Fadejevi loomingut (EPAM, ÕK 1981: 89). IX klassis oli vene kirjandusele pühendatud 33 tundi, eesti kirjandusele 35 tundi ja Lääne-Euroopa kirjandusele 12 tundi.

Kirjanike valik oli muutunud samuti ettevaatlikumaks, kuid „kuldsed kuuekümmendad” oli osaliselt sisse jäänud: XI klassis, kus Eesti nõukogude kirjanduse käsitlemiseks määrati 38 tundi, on loetletud luuletajad Johannes Semper, Mart Raud, Juhan Smuul, Betti Alver, August Sang, Kersti Merilaas, Uno Laht, Vladimir Beekman, Ellen Niit, 1960.–1970. aastate luuleotsingud ja Paul-Eerik Rummo, Mats Traat, Hando Runnel, Juhan Viiding jt. Proosast on aga Unt ja Valton kadunud, jäänud on Aadu Hint, Erni Krusten, Rudolf Sirge ning „uute autoritena” Kross ja Traat. (EPAM, ÕK 1981: 78)

Kiire lõppmäng

Mihhail Gorbatšovi võimuletulekuga 1985. aastal algas perestroika aeg. Poliitilise ja majandussüsteemi reformimine viis Nõukogude Liidu lagunemise ja Eesti taasiseseisvumiseni. Eestis algasid ühiskondlikud muudatused 1987. aastal laulva revolutsiooniga. 1988. aastal võeti eesti keele kaitseks vastu keeleseadus ning ühiskondlike reformide vaheetapina ENSV suveräänsusdeklaratsioon, 1989. aastaks kadus tsensuur.

Muudatused puudutasid ka haridusvaldkonda.

1988/1989. õppeaastast kehtestati 12-aastane üldharidus, millest üheksa klassi oli põhikool. Torkab silma, et kui varasemad õppekavad olid üldjuhul anonüümsed, siis

1989. aasta õppekava koostajate nimed (Märt Hennoste, Ain Kaalep, Andres Kauksi, Mihhail Lotman, Anne Nahkur, Paul-Eerik Rummo – küll ühe e-ga –, Leo Villand, Mari Välba) on esilehel kirjas ning kohe alguses viidatakse üldhariduskooli uuendamise kavale (EPAM, ÕK 1989: 3). Kirjandusõppe eesmärgid on lahti kirjutatud teoreetilises võtmes ning uued on ka õppekava koostamise printsiibid:

1. temaatiline,
2. ajalooline (kaasaegne kirjandus – minevikukirjandus),
3. teoreetiline (kirjandusteooria algmõisted).

Esile on toodud heuristiline meetod, „mille abil õpetatakse õpilasi eakohasel tasemel analüüsima kirjandusteost, mõistma selle erinevate komponentide ühtsust, arutlema ning vormistama oma arutlusi argumenteeritult”. (EPAM, ÕK 1989: 6–8)

Kirjanike valik on märkimisväärselt muutunud: kadunud on seni domineerinud vene autorid (Puškin, Tolstoi, Gorki, Gaidar jt), asemele on tulnud Bulgakov (EPAM, ÕK 1989: 20). Programmi juurde ei ole enam märgitud ettenähtud tundide arvu, ei konkreetse autori ega ka teema käsitlemiseks. Tõsi küll, pedagoogika arhiivmuuseumis säilinud dokument on üksnes õppekava projekt, kas seda koolides rakendati, ei ole artikli autoril teada.

Küll sai kinnitatud 1991. aastal Märt Hennoste koostatud uus kirjanduse õppekava, milles kirjandusõppe maht on selgelt langenud ning märgitud uutmoodi: komakohtadega. Pikaajasele staarautorile Kreutzwaldile on eraldatud 5,8 tundi, sealjuures sai valida, kas käsitleda selle ajaga „Kalevipoega” või „Eesti rahva ennemuistseid jutte”. Vilde, keda analüüsiti tema käsitlemise tippaegadel 20 tundi, pidi 1991. aastal leppima 4,6 tunniga. 1960. aastate luuleuuendus tuli läbi võtta 3,6 tunniga ning ühe näidendi lähivaatluseks – valikus Rummo, Unt või Vaino Vahing – oli 0,3 tundi. (EPAM, ÕK 1991: 7–10)

Eesti üldhariduskooli riiklikes õppekavades tehti suuri muudatusi. Peamine eesmärk oli vabaneda nõukogulikust haridussüsteemist ning sellest tulenevalt kujundati ümber õppeainete ideoloogiline ja ainealine sisu. Ühtlasi vähendati õppetundide arvu.

Enne taasiseseisvunud Eesti Vabariigi esimese riikliku õppekava (RÕK 1996) rakendamist, st 1995./1996. õppeaastal oli eesti keele ja kirjanduse tunde üldhariduskoolis vaid 1995, seega märgatavalt vähem kui näiteks 1970.–1980. aastatel ehk intensiivsel venestamisperioodil. [...] Eesti keele ja kirjanduse õppeaja pidev vähendamine jätkus seega ka iseseisva riigi tingimustes. (Kalamees-Ruubel 2014: 192–193)

Milliseks kujunes aga eesti kirjanduse programm taasiseseisvunud riigi õppekavades, jääb siinsest käsitlusest välja.

Lõpetuseks

Nõukogude Eesti kirjanduse õppekavasid üle vaadates võib teha kolm tähelepanekut.

1. Ideoloogilises ja parteilises kasvatustöös oli kirjandustundidel nõukogude koolis eriline koht. Kirjandust peeti ajaloo kõrval kõige olulisemaks meelsusaineks.

2. Õppekavades oli niisuguse positsiooniga kirjandusõppele määratud märkimisväärselt palju aega, et oleks võimalik ettenähtud autoreid põhjalikult käsitleda. Ei ole kahtlust, et samal ajal toimus kommunistlik kasvatustöö – sõltuvalt koolijuhist, õpetajatest ja kümnendist kindlasti eri intensiivsusega. Kuid ideoloogilise kasvatustöö kõrval oli võimalik ulatuslikult käsitleda eesti kirjandust, eriti kirjandusklassikat.

3. Kirjandusest kujunes ühtlasi eestluse teemaga tegelev aine, kuna lubatud autorid esindasid tüvitekste ja nende käsitlemisel sai peatuda eesti kirjanduse ajalool. Eesti kirjanduse õppimise ajaloos on just nõukogude ajal käsitletud enim kirjandusklassikat, millel oli rahvusliku identiteedi hoidmisel keskne roll.

Eesti kirjanduse tähtsus üldhariduskoolis taandus pärast Eesti taasiseseisvumist. Küllap oli selles oma osa loomulikul reaktsioonil vastanduda kõigele okupatsiooni-aegsele. See, mis vabas Eestis pidi hakkama sündima, ei tohtinud sarnaneda Nõukogude Eestis toimunuga.

Eestis kaldutakse olema arvamusel, et pärast nõukogude aega haridussüsteem „deideologiseeriti”. Õigem oleks aga öelda „desovetiseeriti”, sest „igal ajal valitsevad oma ideoloogiad, teooriad ja arusaamad”. (Läänemets 2021: 57, 71)

Nõukogude ideoloogia asendas Eestis kiiresti uus läänelik ideoloogia, mille kohta on haridusteadlased kasutanud mõistet *hariduskolonialism*.⁵

Milline on taasiseseisvunud kirjanduse õppekavade ideoloogiline meelsus, selle rakendamisvõtted ning legitiimsus, peab jääma mõne teise artikli teemaks.

Artiklit jäägu lõpetama lõik Jaan Roosi päevikust, mille ta on kirja pannud 1948. aasta veebruaris:

Jaauari lõpus oli A. H. Tammsaare 70. sünnipäev. Punased räpatejad püüdsid sel puhul Tammsaaret tembeldada oma meheks. Nad otse higistasid seda tehes, vassides ja valetades. Aga Tammsaare jäi ikka selleks, kes ta on. Kuidagi ei saa kommunistid teda oma räpasesse raami mahutada. Kirjanikust hiiglane poeb sealt järgmisel hetkel välja ja raputab endalt bolševistliku pori. (Roos 2001: 28)

Sarnases seisus olid teised nõukogude perioodil käsitletud kirjandusklassikud. Nende tekstide eestimeelne tuum säilis võõrriigi ideoloogilises pakendis, ja nagu on öelnud Toomas Liiv: tekst teeb oma töö.

⁵ Selle all mõistetakse olukorda, kus „teadlikult või teadmatuses, vabatahtlikult või välisel surve all jäetakse omamaine rahvuslik hariduspärand oluliste haridusküsimuste käsitlemisel tähelepanuta või käsitletakse seda ühekülgsest, lähtudes ebapiisavalt põhjendatud väliseeskujudest” (Mikser, Goodson, 2020: 116).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseum (EPAM)

- ÕK [õppekava] 1946 = Eesti keel. Kirjandusõpetus. ENSV Haridusministeerium. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus. Fond R 29485.
- ÕK 1954 = Eesti kirjanduse programm keskkoolidele. 1953/54. õppeaastaks. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. Fond R 13009.
- ÕK 1956 = Keskkooli programmid. Kirjanduslik lugemine. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. Fond R 29424.
- ÕK 1961 = Kaheksaklassilise kooli programmid. 1961/62. õppeaastaks. Eesti keel ja kirjandus, vene keel, võõrkeeled. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. Fond R 12987.
- ÕK 1962 = Töölisnoorte koolide programmid. Eesti keel ja kirjandus V–VIII klassile. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. Fond R 12988.
- ÕK 1963 = Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Eesti keel. Kirjandus. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. [Fondi nr puudub.]
- ÕK 1975 = Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Kirjandus. IV–XI klass. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn: Valgus. Fond R 29420.
- ÕK 1976 = Fakultatiivkursuste näidisprogrammid. Kirjandus. Teatri- ja filmiõpetus. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn. [Fondi nr puudub.]
- ÕK 1979 = Kirjanduse programm üldhariduskooli IV–XI klassiks. Uus variant aruteluks. Eesti NSV Haridusministeerium. Koost Kalju Leht, Leo Villand. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. Fond R 29415.
- ÕK 1981 = Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Kirjandus. IV–XI klass. Eesti NSV Haridusministeerium. Tallinn. Fond R 294114.
- ÕK 1989 = Üldhariduskooli kirjandusõpetuse programmid V–XII klassile. (Projekt). Eesti NSV Riiklik Hariduskomitee. Autor-koostajad: Märt Hennoste, Ain Kaalep, Andres Kauksi, Mihhail Lotman, Anne Nahkur, Paul-E[e]rik Rummo, Leo Villand, Mari Välba. Tallinn. Fond R 29405.
- ÕK 1991 = Üldhariduskooli programmid. Kirjandus X–XII. Eesti Vabariigi Haridusministeerium. Eesti Õppekirjanduse Keskus. Tallinn. Fond R 29403.

KIRJANDUS

- Andresen, Nigol 1946.** Eesti kirjandusloo küsimusi. – Nõukogude Kool, nr 11, lk 638a–651.
- Eiert, Maire 2006.** Nõuti etteütlosti nõukogude suurmeeste ütluste põhjal. – Nõukogude kool ja õpilane. Koost Enno Tammer. Tallinn: Tammerraamat, lk 137–138.
- Elango, Aleksander 1968.** Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Golant, Eugen 1949.** J. V. Stalini õpetus kommunistlikust kasvatusesest ja koolist. – Nõukogude Kool, nr 10, lk 592–605.
- Hennoste, Tiit 2022.** Ilo ja elu. Valitud artikleid 2005–2021. (Studia litteraria Estonica 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Kalamees-Ruubel, Katrin 2014.** Eesti keele ja kirjandusõpetuse roll eesti õppekeelega üldhariduskooli õppekavas 1917–2014. Ajaloolis-analüütiline käsitlus. (Tallinna Ülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid 80.) Tallinna Ülikool, kasvatusteaduste instituut. <https://www.etera.ee/zoom/1943/view?page=1&p=separate&tool=info>
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 2007.** Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo.
- Kopso, Ilmar 1975.** Kirjandusõpetuse küsimusi kirjandusprogrammi valgusel. – Nõukogude Kool, nr 1, lk 24–29.
- Kuusksalu, Kertu 2014.** Põhihariduse ametliku korralduse areng Eestis aastatel 1992–2012 põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse muudatuste alusel ning lähteseis hariduskorralduse arenguks. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, haridusteaduste instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/41905>
- Kärner, Jaan 1945.** Nõukogude Eesti intelligentsi esimene kongress. – Looming, nr 2, lk 148–153.
- Läänemets, Urve 2021.** Ratio Studiorum. Õppekavadest ehk kuidas korraldada kooliharidust. Tallinn: Avita, Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia.
- Mihkla, Karl; Tedre, Ülo 1963.** Eesti kirjanduse õpik IX klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Mikser, Rain; Goodson, Ivor 2020.** Eesti haridusalased muutustealgatused kogenud õpetajate vaates: retoorika ja hariduspraktika. – Haridusmõte. (ACTA Universitatis Tallinnensis.) Koost, toim Mati Heidmets. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 95–128.
- Olesk, Sirje 2022.** Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Pilve, Eli 2013.** Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 82–100.
- Raid, Katrin 2002.** Loomise lugu. Eesti aeg. Eesti Kirjanikkude Liit 1922–1940. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Raudsepp, Anu 2005.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuenssis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/665>
- Roos, Jaan 2001.** Läbi punase öö. III. 1948. ja 1949. aasta päevik. Lisa: 1944. aasta lõpp. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Rõigas, Maia 2006.** Eesti keele õpetajate ettevalmistus Tartu Ülikoolis. – Haridus, nr 7–8, lk 10–14.
- Sikk, Hoide 1975.** Lähtekohti nüüdiskirjanduse käsitlemiseks keskkoolis. – Nõukogude Kool, nr 1, lk 19–23.
- Urgart, Oskar 1949.** Lenin ja kirjandus. – Looming, nr 1, lk 9–16.
- Vaino, Maarja 2011.** A. H. Tammsaare muutmine nõukogude kirjanikuks. – Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest. Koost Anneli Kõvamees, Piret Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 125–138.
- Veski, Karin; Raudsepp, Anu 2015.** Vaenlase ja kangelase kuvand eestikeelsetes originaalõpikutes aastail 1947–1953. – Nõukogude Eesti külma sõja ajal. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 23 (30).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 200–217.
- Vääri, Eduard 2001.** Pedagoogika ja filoloogia olukord Eestis aastail 1944–1950. – Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel. (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. A, Humaniora = Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised. A, Humaniora =

Proceedings of the Tallinn University of Social and Educational Sciences. A, *Humaniora* 19.) Toim Kaalu Kirme, Maris Kirme. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, lk 26–36.

Maarja Vaino (sünd 1976), PhD, kirjandusteadlane ja Tallinna Kirjanduskeskuse direktor (Koidula 12a, 10125 Tallinn), maarja.vaino@gmail.com

Literary education in Soviet schools

Keywords: Estonian literature, curricula, literary education, Soviet schools, ideology, identity

The article looks at changes in the literature curriculum throughout the Soviet occupation. It discusses the content of the curricula, the ideological context, as well as the proportion of the curriculum dedicated to literary education. Due to the sheer volume of the material available, the article limits itself to mapping out the topic: whether and how the ideological emphases evolved during different periods (Stalinism, the Khrushchev Thaw, the Era of Stagnation); the ratio of Russian (Soviet) to Estonian authors covered in the literary curriculum; the educational system paradoxes involved in literature as a school subject that allows for the expression of certain views.

Three observations are drawn in conclusion.

Firstly, in ideological and party-led education, literature lessons held a special place in Soviet schools. Literature – alongside history – was considered the most important subject for shaping the students' views.

Secondly, a remarkable portion of the curriculum was allotted to literary education conceived in this manner, to make sure that the mandated authors could be discussed in depth. Without doubt, this involved communist instruction – the intensity of which varied greatly depending on the head of school, the teachers and the decade at hand. However, Estonian literature, especially the literary classics, could still be covered extensively alongside the ideological instruction.

Thirdly, literature lessons evolved into a sphere for the discussion of Estonian nationhood, owing to the fact that the accepted authors represented seminal texts, the examination of which made it possible to also talk about Estonian literary history. In the history of teaching and studying Estonian literature, the Soviet era was particularly notable for its emphasis on literary classics, which undeniably played a crucial role in the preservation of national identity.

The article also notes that Estonian literature largely lost this role in general education schools after Estonia regained its independence.

Maarja Vaino (b. 1976), PhD, literary scholar and Director of Tallinn Literary Centre (Koidula 12a, 10125 Tallinn), maarja.vaino@gmail.com